

Eesti ja Ameerika Ühendriikide suhted aastatel 1990-1994

Hannes Hugo Urbla

Bakalaureusetöö sisukirjeldus

Juhendaja: Kaarel Piirimäe, PhD

Tartu Ülikool

“Seda dokumenti tasuks võtta kui ultimaatumit, mis teeb Eesti Vabariigi taasiseseisvumise võimatuks” kirjutas välisminister Lennart Meri kõigest kolm kuud enne 1991. aasta 20. Augustit. Eesti suutis toona panna vastu Nõukogude Liidu keskvõimu survele suuresti tänu Ameerika Ühendriikidele. Nimelt taotles majandusliku kollapsi äärel olev Nõukogude Liit läänest abi. Samas, Ameerika Ühendriikide kindel tahe oli, et raha kulutatakse majanduse elavdamiseks ning ei saanud ometi oma maksumaksja dollaritega toetada väikerahvaste represseerimist Nõukogude Liidu lääneosas. Välisministeeriumi poliitiline osakond kirjutas toona: “Moskva käitumine on eriti küüniline nüüd, kus N. Liit taotleb lääneriikidelt laene.” Nõukogude Liidule abi andmise protsessi käigus jõutakse selleni, et tingituna Moskva keskvõimu survest Baltikumile, asutakse Baltikumile abi andma otse. See aitas kaasa Eesti edasistele iseseisvuspüüdlustele, sest Ühendriikide silmis olid Balti riigid osaliselt juba Nõukogude Liidust eraldiseisvad. Enne taasiseseisvumist toimus Eesti välispoliitika orienteerumine USA-le. See jääb kujundama Eestit edaspidigi ja mitte ainult Vene vägede lahkumiseni, vaid ka edasises liitumises lääneriikide kogukonnaga.¹

Eesti ja Ameerika Ühendriikide suhteid aastatel 1990-1994 on oluline uurida. 1990. aastate alguse perioodi olulisusest taasiseseisvunud Eesti ajaloole märgib asjaolu, et siis langetatud otsused ja toimunud sündmused mõjutasid Eesti järgnevate kümnendite tulevikku. Sellel perioodil kujunesid Eesti jaoks suhted Ameerika Ühendriikidega eksistentsiaalse tähtsusega küsimuseks.

Töö eesmärk on uutele arhiiviallikatele toetudes avada taasiseseisvunud ja sellele eelnenud perioodi Eesti ja Ameerika Ühendriikide suhete lähtekohad ja sõlmküsimused. Samuti loob töö uut ajaloolist teadmist Ühendriikide laiema Ida-Euroopa poliitika kohta ning käsitleb Eesti-USA suhete kujunemist läbi aja. Selleks analüüsib töö kahe riigi suhteid läbi nelja antud perioodi olulisima sündmuse. Ajaloolise tausta selgitamise järel lahkab kronoloogilise

¹ VäMA Kirj, t 01-31-05.1991, s 114, kp 26.05.1991. EV poliitilise osakonna kiri Eesti Vabariigi esindajatele.

struktuuriga töö Eesti ja Ameerika suhteid enne taasiseseisvumist, keskendudes 1991. aasta jaanuarisündmustele ning 1991. aasta II poole Nõukogude Liidu kesk võimu Eesti vastu suunatud surveavaldustele. Eesti ja Ameerika Ühendriikide suhteid taasiseseisvumise järel analüüsib töö, toetudes esmalt diplomaatiliste suhete taastamisele kahe riigi vahel ning seejärel avab Ameerika Ühendriikide rolli Eestist Vene vägede väljaviimisel.

Antud töös vaadeldakse Eesti ja Ameerika Ühendriikide suhteid perioodil 1990-1994. Ajaraamistikuks on valitud pöördeline aeg, millesse Eesti sisenes hüpoteetilise ideega iseseisvusest ning väljus suveräänse riigina. 1990. aastal tõusis Baltikumi küsimuse aktuaalsus maailmaareenil, seda hoolimata Saksamaa taasühendamise küsimuse ja Lahekriisi domineerimisele. Hiljem, 1991. aasta keskel, keskendus läänemaailma tähelepanu Jugoslaavia lagunemise käigus tekkinud sõjalistele konfliktidele. 1990. aastal suutsid Eesti, Läti ja Leedu neist kriisidest ja sündmustest hoolimata viia oma probleemid tähtsamate riikide otsustajate teadvusse. Selle tõestuseks on näiteks Ameerika Ühendriikide riigisekretär (*Secretary of State* - USA välisminister) James Bakeri visiit Moskvasse 1990. aasta veebruaris, kus ta taas kinnitas USA vankumatut Balti okupatsiooni mittetunnustamise poliitikat.² Selle perioodi eestlaste, lätlaste ja leedulaste töö tõhusust tõendab samal Moskva visiidil riigisekretär Bakeri antud lubadus, et ameeriklased ei kavatsenud asuda Baltikumi vabadusvõitlust tagant tõukama. Antud töö lähtub tõsiasiast, et taasiseseisvust ei kingitud, vaid see tuli diplomaatilisi vahendeid kasutades välja võidelda. Käsitluse lõpudaatumiks on 1994. aasta 31. august, mil lahkusid viimased Vene väed Eestist. Esiteks, vägede väljaviimine tähendas uue ajajärgu algust Eestis. Okupatsioon sai lõplikult läbi ning uueks Eesti suunaks ja suureks eesmärgiks sai NATO ja Euroopa Liidu liikmelisus. Teiseks, Vene vägede lahkumine on oluline selle töö kontekstis ka tänu Ameerika Ühendriikide rollile selles.

Töö on esimene antud perioodi tervikkäsitlus Eesti ja Ameerika Ühendriikide suhetest. Kuigi Eesti ja Ühendriikide suhetest on ka varem kirjutatud, jäävad eelnevad sama perioodi tööd kas üldsõnaliseks (näiteks diplomaatide mälestused) või vaatlevad suhteid ühest kitsast aspektist, nagu saatkonna rajamine või Ühendriikide roll Eesti taasiseseisvumises. Samuti on siinne tervikkäsitlus mahukaim, mis seni Eesti ja Ameerika Ühendriikidest suhetest on kirjutatud. Antud töö toob sisse Eesti vaatenurga perioodile, millest seni kirjutatud käsitlused on keskendunud Ameerika Ühendriikide rollile külma sõja lõpetamises, USA suhetele

² *Record of Conversation between Mikhail Gorbachev and James Baker.* (1990). National Security Archive. <https://nsarchive2.gwu.edu/dc.html?doc=4325680-Document-06-Record-of-conversation-between>. Vaadatud 18.05.2020.

Nõukogude Liidu ja Venemaaga või Ida-Euroopaga laiemalt. Samuti on kajastatud hilisemat perioodi, kui mitmed endised idabloki riigid liitusid Euroopa Liitu ja Põhja-Atlandi Lepingu Organisatsiooniga, kuid 1990. aastate esimene pool on jäänud pisut tähelepanu alt välja. Antud uurimus keskendub perioodile 1990-1994 peamiselt Eesti perspektiivist ning avab ka uusi aspekte Eesti välispoliitika kujunemise loost.

Töö toetub tänapäevastele käsitlustele Ameerika, Nõukogude Liidu, Eesti ja Külma sõja lõpuperioodist. Peamiste arhiiviallikatena on kasutatud Eesti välisministeeriumi arhiivi 1990-1994 kirjavahetust ja aastate 1991-1994 Eesti Washingtoni suursaatkonna memorandumeid.

Lisaks välisministeeriumi dokumentidele kasutab töö mitmeid aastate 1990-1994 perioodikas ilmunud artikleid ning ka riigitegelaste kõnesid, avaldusi ja muid seisukohavõtte. Uurimise teema kompleksus avaldub Ühendriikide institutsioonide eriloomulistes seisukohtades. Näiteks 1991. aasta jaanuarisündmuste ja Vene vägede väljaviimise küsimuses erinevad tihti Ühendriikide presidendi administratsiooni ja kongressi seisukohad. Seetõttu analüüsib töö erinevaid Ühendriikide reaktsioone eraldiseisvalt ning samuti toetub Ühendriikide kongressi erinevatele seadustele, mis omasid selget mõju Eesti ja Ameerika Ühendriikide suhetele.

Analüüsima Eesti ja Ameerika Ühendriikide suhteid aastatel 1990-1994, toob töö esmalt esile Eesti positsiooni Nõukogude Liidus ja Eesti diasporaa tegevuse Ameerika Ühendriikides. Kaarel Piirimäe järgi erinesid Eesti, Läti ja Leedu ülejäänud Nõukogude impeeriumi osadest eelkõige kolmest aspektist.³ Esiteks oli säilinud mälestus omariiklusest kahe maailmasõjavahel. Lisaks mälestustele iseseisvusest ja nende idealiseerimisele tähendas see aga ka juriidilist baasi, mille abil okupatsioonile vastu seista. Nõukogude Liidu okupatsiooni Balti riikide üle *de jure* tunnustamise puudumine kujunes Moskva jaoks rahvusvahelistes suhetes haavatavaks küsimuseks.⁴ See aspekt Balti riikide ajaloolises taustas kujunes üheks põhiliseks iseseisvuse argumendiks. Joseph Enge järgi sai Nõukogude keskvõim okupatsiooni *de jure* tunnustamise puudumise olulisust tõeliselt tunda alles 1990-1991. aastatel. Balti riike eristas ka nende majanduslik edukus Nõukogude Liidu sees. Näiteks oli Eesti ja Läti elatustase Nõukogude Liidu kõrgeim terve okupatsiooniperioodi

³ Piirimäe, K. (2018). Estonia, Latvia, and Lithuania at the End of the USSR. – The Baltic States and the End of the Cold War. Tartu Historical Studies, Vol 6. Toim Piirimäe, K., Mertelsmann, O. Berliin: Peter Lang, 9-25.

⁴ Enge, J. (2018). Why Soviet Coercive Use of Force in the Baltic Republics Failed in 1990-1991 and Led to the End of the Soviet Union. – The Baltic States and the End of the Cold War. Tartu Historical Studies, Vol 6. Toim Piirimäe, K., Mertelsmann, O. Berliin: Peter Lang, 269-291.

vältel. Kuigi Baltikum oli algselt Gorbatšovi reformide suhtes umbusklik, sai Eestist, Lätist ja Leedust hiljem *perestroika* protsessi novaatorid. Keskkonnakaitsest alguse saanud Eesti iseseisvusliikumine liikus edasi majanduslike vabaduste nõudmise juurde. Gorbatšovi reformide toetamisest loobuti, kui nendes hakati nägema poliitilist illusiooni, mis varjas Moskva keskväimu soovi säilitada majanduslik kontroll liiduvabariikide üle.⁵ Kultuuri on kolmas aspekt, mille poolest Eesti, Läti ja Leedu ülejäänud Nõukogude Liidust erinesid. Eesti puhul märgib Soomega kultuurilise sarnasuse ülekandumist poliitikasse 1965. aastal taasavatud Tallinn-Helsingi laevaliin.⁶

Balti liiduvabariikide eeliseks oli mittetunnustamispoliitika ja tõhus töö, mida aastakümnete jooksul olid läänemaailmas teinud Balti diplomaadid ja diasporaade aktivistid toetajate leidmiseks Balti vabaduspüüetele.

„Esiteks tahan ma au anda paljudele juhtidele, meestele ja naistele siis ruumis, kes seisid resoluutselt nii mitmeid aastaid Balti vabaduse eest ka Külma sõja kõige hämaramatel päevadel. Baltikumi inimestel oli Ameerika Ühendriikides kaks väsimatut võitlejat: nende suurepäraseid diplomaadid ja see jõud, mis tuli Balti juurtega ameeriklastelt. Kumbki ei lasknud mitte kunagi maailmal unustada koletuid kuritegusid, mis Balti riikidega 51 aastat tagasi korda saadeti.”⁷

Nii kõneles president Bush Valges Majas sinna kogunenud Eesti, Läti ja Leedu esindajate ees 1991. aasta 11. septembril.⁸ Asjaolu, et Balti riikidel oli Ameerika Ühendriikides ja eriti vabariiklikus parteis toetajaid, oli suuresti diasporaa teene.⁹ Ameerikas elav diasporaa oli eriti tähtis oma nõuandva rolliga, millega abistati Balti riikide muutumist endistest Nõukogude liiduvabariikidest läänelikeks demokraatiateks. See kätkes endas kontakte, mille abil oli Eestil võimalik sõlmida kultuuri ja majandussidemeid Ühendriikidega ning teiste lääneriikidega. Tihti juhtusid diasporaa esindajad enne taasiseseisvumist kandma mitteametlikke diplomaatilisi rolle, mis iseseisvuse taastamise järel muutusid ametlikes positsioonideks.¹⁰ Eesti ja Ameerika Ühendriikide suhete kontekstis on silmapaistev esimene

⁵ Enge, J. (2018). Why Soviet Coercive Use of Force in the Baltic Republics Failed in 1990-1991 and Led to the End of the Soviet Union. – The Baltic States and the End of the Cold War. Tartu Historical Studies, Vol 6. Toim Piirimäe, K., Mertelsmann, O. Berliin: Peter Lang, 269-291.

⁶ Piirimäe, Estonia, Latvia, and Lithuania at the End of the USSR, 10.

⁷ Siin ja edaspidi kirja pilt muutmata. Bush, H. W. (1991). Estonia, Latvia and Lithuania Are Free Again. Weekly Compilation of Presidential Documents. 16.09.1991. 1244-1245.

⁸ Bush, Estonia, Latvia and Lithuania Are Free Again.

⁹ Plokhy, The Last Empire, 167.

¹⁰ Piirimäe, Estonia, Latvia, and Lithuania at the End of the USSR, 18-19.

taasiseseisvumise järgne Eesti suursaadik Ameerika Ühendriikides Ernst Jaakson. Asudes 1932. aastal tööle Eesti Vabariigi New Yorgi peakonsulaadis nimetati Jaakson 1952. aastal asekonsuliks ja 1965. aastal peakonsuliks. Tulenevalt USA Balti riikide okupatsiooni mittetunnutamise poliitikast oli Jaaksoni ametinimetust taasiseseisvumiseni „peakonsul saadiku ülesannetes”. Taasiseseisvumise järel jätkas Jaakson oma tööd, andes 1991. aasta novembris president Bushile üle erakorralise ja täievolilise suursaadiku volikirja.¹¹

Balti diasporaa lobitöö USA välispoliitiste otsuste tegijate suunal omas selget mõju Ühendriikide siseriiklikule poliitilisele võitlusele.¹² 1982. aastal viis efektiivne lobitöö kongressis selleni, et 14. juuni kuulutati Ameerika Ühendriikides Balti vabaduse päevaks.¹³ Kuivõrd 1989. aastal presidendiks saanud George H. W. Bushi välispoliitilisteks eesmärkideks olid eelkõige relvastuskontroll, Saksamaa ja laiemalt Euroopa ühendamine, siis tänu diasporaa lobitööle sai ka Balti riikide vabaduse küsimusest üks Ühendriikide välispoliitilisi sihte.¹⁴

Alates 1919. aastast esindas Ühendriikide huve Eestis USA erivolinik Riias ja konsul Tallinnas. Eesti ja Ameerika diplomaatiliste suhete algust märgib riigidepartemangu 1922. aasta 28. juuli deklaratsioon, millega USA tunnustas Eesti, Läti ja Leedu iseseisvust.¹⁵ Eesti Nõukogude Liidu poolt okupeerimise järel sai Eesti-USA suhete alustalaks okupatsiooni mittetunnustamise poliitika. See paistab läbi pea igast kõnest ja pöördumisest, mis ameeriklased Eesti, Läti ja Leedu suunal enne taasiseseisvumist tegid. 1940. aasta 23. juulil deklareeris Ühendriikide riigisekretäri kohusetäitja Summer Welles:

„Viimaste päevade alatud protsessid, mille tagajärjel kolme Balti riigi - Eesti, Läti, Leedu – poliitiline sõltumatus ja territoriaalne terviklikkus plaanipäraselt hävitati ühe nendest võimsama naaberriigi poolt, on kiiresti jõudmas lõppeesmärgini. Päevast, mil nende riikide rahvad esmakordselt saavutasid oma iseseisvuse ja demokraatliku valitsemisvormi, on Ameerika Ühendriikide rahvas jälginud sügava ja poolehoidva huviga nende imetlusväärset edusamme omariikluse kujundamisel. Meie valitsuse poliitika on üldtuntud. Ühendriikide

¹¹ Trei, J. (2005). Ernst Jaakson 100. – Välisministeeriumi aastaraamat 2005. 124-125.

¹² Deksnis, E. (2018). The Baltic Diaspora and Restoration of Baltic Independence – the Latvian Contribution. – The Baltic States and the End of the Cold War. Tartu Historical Studies. Vol 6. Toim Piirimäe, K., Mertelsmann, O. Berliin: Peter Lang, 207- 237.

¹³ Reagan, R. (1982). Proclamation 4948—Baltic Freedom Day. The American Presidency Project. <https://www.presidency.ucsb.edu/documents/proclamation-4948-baltic-freedom-day>. Vaadatud 18.05.2020.

¹⁴ Deksnis, The Baltic Diaspora, 207.

¹⁵ USA rviigidepartemang avaldas järgmise deklaratsiooni 28. juulil 1922, et tunnustada Eesti, Läti ja Leedu iseseisvust. Ameerika Ühendriikide suursaatkond Tallinnas. <https://photos.state.gov/libraries/estonia/99874/Ajalugu/deklaratsioon.pdf>. Vaadatud 18.05.2020.

rahvas on röövelliku tegevuse vastu, sõltumata sellest kas seda viiakse ellu jõuga või jõu ähvardusel. Niisamuti ollakse vastu ükskõik kui võimsa riigi mistahes vormis sekkumisele teise suveräänse riigi siseasjadesse, ükskõik kui nõrk see riik on.”¹⁶

Wellesi deklaratsioon Balti riikide anneksiooni mittetunnustamisest toetub 1932. aasta Stimsoni doktriinile, mille järgi Ameerika Ühendriigid ei tunnusta jõuga muudetud riigipiire.¹⁷ Wellesi deklaratsioon julgustas teisi lääneriike samuti anneksiooni mitte tunnustama, ilma Ühendriikide juhtrollita on võimalik, et suur osa läänest oleks Balti riikide okupatsioone *de jure* tunnustanud. Mittetunnustamise poliitika andis Eesti diplomaatidele võimaluse esindada Balti riike diplomaatilise korpuse esindajate Ameerika Ühendriikides, nagu oli seda teinud Ernst Jaakson Eesti Vabariigi New Yorgi konsulaadis.¹⁸

¹⁶ USA riigisekretäri asetäitja Sumner Welles'i avaldus. Ameerika Ühendriikide suursaatkond Tallinnas. <https://photos.state.gov/libraries/estonia/99874/Ajalugu/sumner-welles.pdf>. Vaadatud 18.05.2020.

¹⁷ Hiden, J. (2009). The origin of the US nonrecognition policy of the Soviet annexation of the Baltic states. – The Baltic Question During the Cold War. Toim Hiden, J., Made, V., Smith, D. J. Oxon: Routledge, 33-44.

¹⁸ Kelam, M. (2016). The Role of the United States in the Restoration of Estonia's Independence. Diplomaatia. <https://icds.ee/the-role-of-the-united-states-in-the-restoration-of-estonia-s-independence/>. Vaadatud 18.05.2020.

Ajakava 2021

Töö allikatega jaanuar - veebruar

Sisu kirjutamine märts - aprill

Vormistamine ja viimistlus mai

Esitamine, kaitsmine mai